

طراحی مدل مفهومی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی از منظر نظام اسلامی

میلاذ کریمی^{۱*}، حسین خنیفر^۲، فائزه طاهری‌نژاد^۳

۱. کارشناس ارشد، مدیریت بازرگانی، پردیس فارابی دانشگاه تهران، ایران
 ۲. استاد، دانشکده مدیریت و حسابداری، پردیس فارابی دانشگاه تهران، ایران
 ۳. کارشناس ارشد، مدیریت دولتی، پردیس فارابی دانشگاه تهران، ایران
- (تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۰۶/۲۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۰۹/۱۱)

چکیده

سرمایه اجتماعی موضوعی بین‌رشته‌ای است که در سال‌های اخیر به‌طور روزافزونی صاحب‌نظران حوزه‌های مختلف علوم، به‌ویژه مدیریت و اقتصاد، به آن توجه کرده‌اند. همچنین، در حوزه دین و نظام ارزشی این مفهوم بررسی شده است. در این مقاله، ابتدا تاریخچه، تعریف‌ها و ویژگی‌های سرمایه اجتماعی بیان شده، سپس مؤلفه‌های آن از دو نگاه غربی و نظام ارزشی مطرح شده است. در واقع، هدف از این تحقیق، طراحی مدل مفهومی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در نگاه غربی و نظام ارزشی است. این پژوهش با رویکرد کیفی و با به‌کارگیری روش تحلیل محتوا انجام گرفته است. در نتیجه با مطالعه منابع غربی و اسلامی، مؤلفه‌ها و خرده‌مؤلفه‌های مطرح‌شده درباره سرمایه اجتماعی که شامل ابعاد ساختاری، ارتباطی و شناختی است، استخراج شد تا با معرفی آن‌ها مساعدتی به علاقه‌مندان باشد.

کلیدواژگان

بعد ارتباطی، بعد ساختاری، بعد شناختی، سرمایه اجتماعی، نظام ارزشی.

* نویسنده مسئول، رایانامه: Miladkarimi@ut.ac.ir

مقدمه

بعد از عبور از هزاره دوم و پا گذاشتن به هزاره سوم، که به زعم برخی صاحب نظران پایان عصر اضطراب^۱ و آغاز عصر افسردگی^۲ بشر است (مورفی، ۱۳۹۱، ص ۳۷)، مفاهیم جدیدی در حوزه‌های میان‌رشته‌ای^۳ ظهور یافته‌اند که از آن جمله مقوله و مفهوم سرمایه اجتماعی^۴ است که مورد توجه پژوهشگران حوزه‌های مختلف قرار گرفته است (خنیفر و همکاران، ۱۳۹۴).

امروزه توفیق سازمان‌ها را نمی‌توان تنها در انباشت ثروت مادی و تجهیز به آخرین امکانات فیزیکی و فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی ارزیابی کرد (مقیم و همکاران، ۱۳۹۰). در کنار سرمایه‌های انسانی، مالی و فیزیکی، شکل دیگری از سرمایه به نام سرمایه اجتماعی مورد توجه روزافزونی قرار گرفته است (باستانی و رزمی، ۱۳۹۳)، زیرا جامعه‌ای که بدون سرمایه اجتماعی است، دیگر سرمایه‌ها به‌طور بهینه به‌کار گرفته نخواهند شد و کارایی لازم را ندارند (بیکر، ۱۳۸۲، ص ۲۹). در واقع، سرمایه اجتماعی را می‌توان بخشی از ثروت ملی به حساب آورد (بهروان و بهروان، ۱۳۹۲). این مفهوم دو جزء دارد، اعتماد و پیوند (Cooper, 1999) و به پیوندها و ارتباطات میان اعضای یک شبکه به عنوان منبع باارزش اشاره می‌کند که با خلق هنجارها و اعتماد متقابل موجب تحقق اهداف اعضا می‌شود (تسلیمی و همکاران، ۱۳۸۵).

سرمایه اجتماعی که صبغه‌ای جامعه‌شناسانه دارد (نیازی و شیرازی، ۱۳۸۹)؛ به عنوان رابطه مبتنی بر اعتماد ملاحظه می‌شود که پیوندهای نامرئی در میان اعضای سازمان به وجود می‌آورد و به سازمان در درک و فهم اهداف راهبردی خود کمک می‌کند (Danchev, 2006). سرمایه اجتماعی، صرفاً مجموعه‌ای از نهادها نیست که زیربنای جامعه را تشکیل دهد، بلکه چسبی است که کل

1. Anxiety

2. Depression

۳. شایان ذکر است سرمایه اجتماعی مفهومی کاربردی در حوزه‌های مختلف از جمله در علوم رفتاری (جامعه‌شناسی، علوم اجتماعی، روان‌شناسی، مدیریت و کارآفرینی) است و از جهتی نیز در سایر حوزه‌ها مانند حقوق و علوم سیاسی کاربرد دارد. به علاوه این مقوله در موسوعه روایی و نص و حیانی قرآن کریم به تلویح و تصریح تأکید و اشاره شده است.

4. Social Capital

جامعه و سازمان را به هم متصل می‌کند (اعتصامی و فاضلی، ۱۳۸۸)، از طرفی، سرمایه اجتماعی به زندگی فرد بین گروه‌های اجتماعی معنا و مفهوم می‌بخشد و زندگی را جذاب‌تر می‌کند (الوانی و شیروانی، ۱۳۸۳).

سرمایه اجتماعی نوعی خاص از سرمایه است که با متغیرهایی مانند اعتماد، آگاهی، مشارکت عمومی، همبستگی و نگرانی درباره دیگران سروکار دارد (حق‌گویان و همکاران، ۱۳۹۳)؛ به‌ویژه این واژه به ظاهر نوبنیاد، در تعالیم مذهبی ریشه دارد و آیات متعددی از قرآن کریم در راستای تحکیم روابط اجتماعی و دمیدن روح اعتماد و همبستگی بر نبی مکرم اسلام (ص) وارد شده است (بدیعیان و همکاران، ۱۳۹۱).

سرمایه اجتماعی یکی از اصلی‌ترین مفاهیم دیرینه در ادیان و علوم اجتماعی و تشکیل‌دهنده یکی از بنیان‌های فرهنگی جوامع دیرین و نوین، در کنار عناصری مانند باورهای اعتقادی، عقلانیت و حاکمیت قانون، در میان اندیشمندان علوم اجتماعی جایگاه ویژه‌ای را به خود اختصاص داده است (خنifer و همکاران، ۱۳۹۴). به بیان دیگر، سرمایه اجتماعی به‌عنوان جوهر و بنیان جامعه نوین از طریق فرایند ایجاد ارتباط و اعتماد در شبکه‌های ارتباطی در جامعه فردگرا، مانع ذره‌ای شدن جامعه، از خودبیگانگی و رشد فزاینده انحراف‌های اجتماعی می‌شود (محمدیان و همکاران، ۱۳۹۳)، و از طریق ایجاد ارتباط در میان افراد، کنش را تسهیل می‌کند (فصیحی، ۱۳۸۶).

بیان مسئله

سرمایه اجتماعی از موضوع‌های مهم و تأثیرگذاری است که کشورهای مختلف برای تحقق اهداف اجتماعی، اقتصادی و جز آن از ظرفیت آن بهره می‌گیرند و نقش بسزایی در سلامت و انسجام جوامع دارد (صمدی و عباسی، ۱۳۹۱). تکوین سرمایه اجتماعی مستلزم عواملی خواهد بود که یکی از مهم‌ترین آن‌ها نظام ارزشی است و بخشی مهم از معارف و دستورهای ادیان الهی نیز به تبیین روش‌های زندگی اجتماعی و فردی مطلوب در جامعه و تحقق الگوی انسان کامل و شایسته در دنیا و آخرت اختصاص دارد (ضرغامی، ۱۳۸۶). از طرفی، در حوزه دینی، انسان موجودی مختار و رفتارهای او تعیین‌کننده حدود و فاصله‌اش با دیگران است (خنifer و همکاران، ۱۳۹۴)؛

این اختیار به او اجازه می‌دهد مقوله ارتباطات، تأثیر و حوزه نفوذ خود را تعریف کند و در قبال اعمال خویش پاداش بگیرد و نسبت خود را بازتعریف کند (Swinburne, 2003, p.142).

نظام ارزشی مفهومی متعالی با کارکردهایی مانند انضباطبخشی، حیاتبخشی و انسجامبخشی است و سازوکارهایی را موجب می‌شود که در قالب آن‌ها سرمایه اجتماعی شکل می‌گیرد (کتابی و همکاران، ۱۳۸۳).

مسئله اساسی در بررسی مفهوم سرمایه اجتماعی این است که با وجود آثار مثبت آن در زندگی اجتماعی و اقتصادی در سطوح مختلف، محققان علوم اجتماعی ایران کمتر به رابطه سرمایه اجتماعی با اخلاق اسلامی پرداخته‌اند (بهروان و بهروان، ۱۳۹۲)؛ در حالی که تحقیقات نشان داده‌اند نظام و حیاتی تأثیری مهم بر سرمایه اجتماعی می‌گذارد. همان‌طور که در آیه ۲ سوره مائده^۱ آمده است: «در نیکوکاری و پرهیزکاری با یکدیگر همکاری کنید، و در گناه و تعدی دستیار هم نشوید و از خدا پروا کنید که خدا سخت کیفر است». و در آیه ۱۰۳ سوره آل عمران^۲ می‌خوانیم: «همگی به ریسمان الهی که شما را به هم پیوند می‌دهد، چنگ بزنید و از اختلاف و پراکندگی پرهیزید» و روایتی از امام علی (ع) است که می‌فرماید: «به خدا سوگند که مراد از اجتماع، پیوستگی و اجتماع پیروان حق است، اگر چه اندک باشد» (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ص ۲۷۲).

بنابراین، دغدغه اصلی این مقاله یافتن مبانی و ابعاد سرمایه اجتماعی در نظام ارزشی است.

مبانی نظری

مرور متون نظری تحقیق، زمینه را فراهم می‌کند تا محقق با شناسایی مؤلفه‌های علمی مسئله و الهام‌گیری از مطالعات مشابه، ضمن طراحی ابزار مناسب تحقیق، این مبانی علمی را برای بیان راهکارها و پیشنهادها به کار گیرند (مقیم، ۱۳۸۵).

۱. وَ تَعَاوَنُوا عَلَيَّ الْبِرِّ وَ التَّقْوَى وَ لَا تَعَاوَنُوا عَلَيَّ الْإِثْمِ وَ الْعُدْوَانَ وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ.

۲. وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَ لَا تَفَرَّقُوا.

تاریخچه سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی به مثابه یکی از اصلی‌ترین مفاهیم علوم اجتماعی و تشکیل دهنده یکی از بنیان‌های فرهنگی جوامع نو است (گنجی و هلالی، ۱۳۹۰)، که قبل از ۱۹۱۶، برای نخستین بار توسط «هانیفان»^۱ در دانشگاه ویرجینیای غربی^۲ مطرح شد (اعظمی و همکاران، ۱۳۹۲). اما با وجود اهمیتی که در تحقیقات اجتماعی می‌توانست داشته باشد، تا سال ۱۹۶۰ که «جین جاکوبز»^۳ آن را در برنامه‌ریزی شهری به کار گرفت، مورد غفلت قرار گرفت (دیانی و محمودی، ۱۳۹۰). جاکوبز در اثر کلاسیک خود با نام مرگ و زندگی شهرهای بزرگ آمریکایی، بیان کرد که شبکه‌های اجتماعی فشرده در محدوده‌های حومه قدیمی و مختلط شهری، صورتی از سرمایه اجتماعی را تشکیل می‌دهند (چاوشینی و نقشبندی، ۱۳۹۳). در دهه ۱۹۷۰، این نظریه توسط لوری^۴ وارد عرصه اقتصاد شد (رنانی، ۱۳۸۵). با این حال، پژوهش سازنده کلمن^۵ در ۱۹۸۷ در حوزه آموزش و پرورش و تحقیق پاتنام^۶ در ۱۹۹۳ درباره مشارکت مدنی و عملکرد، الهام‌بخش بسیاری از تحقیقات بعدی شد. بوردیو^۷ نیز در ۱۹۹۰، این مفهوم را برای مطالعه نهادهای دموکراتیک در ایتالیا به کار گرفت (Smedlund, 2008). خلاصه مطلب اینکه مفهوم سرمایه اجتماعی از مدت‌ها قبل مطرح بوده، اما در دو دهه اخیر به شدت مورد توجه قرار گرفته است (شارع‌پور، ۱۳۸۵).

تعریف‌های سرمایه اجتماعی

واژه سرمایه اجتماعی در سال‌های اخیر وارد حوزه علوم اجتماعی و اقتصادی شده و از این منظر دریچه‌ای تازه را در تحلیل و علت‌یابی مسائل اجتماعی و اقتصادی گشوده است (بدیعیان و

-
1. Hanifan
 2. West Virginia
 3. Jane Jacobs
 4. Loury
 5. Coleman
 6. Putnam
 7. Bourdieu

همکاران، ۱۳۹۱). سرمایه اجتماعی منابعی است که میراث روابط اجتماعی اند و کنش‌های جمعی را تسهیل می‌کنند و هدفی مشترک را تأمین می‌کند^۱ (نیازی و شیرازی، ۱۳۸۹). سرمایه اجتماعی از دو کلمه «سرمایه» و «اجتماعی» تشکیل شده است و از این حیث می‌توان آن را دارای ماهیتی فزاینده و غیرفردی دانست. اصطلاح سرمایه به ثروت انباشته (به‌ویژه آنچه برای تولید ثروت بیشتر به‌کار می‌رود) اطلاق می‌شود. واژه اجتماعی نیز به رفتاری اشاره می‌کند که هوشیار یا ناهوشیار به‌سوی سایر مردم جهت‌گیری شده باشد (اعتصامی و فاضلی، ۱۳۸۸). سرمایه اجتماعی به جنبه‌هایی از زندگی اجتماعی از قبیل شبکه‌های ارتباطات، سطوح بالای اعتماد بین افراد، هنجارهای همکاری و روابط متقابل اشاره می‌کند (Honold et al., 2014) و دربردارنده مضامینی مانند اعتماد است که پیگیری اهداف مشترک را در میان افراد تسهیل می‌کند (شیرخانی و واسعی‌زاده، ۱۳۹۱).

دانشمندان مختلف به تعریف‌های متنوعی برای سرمایه اجتماعی بیان کرده‌اند که مهم‌ترین این تعریف‌ها در جدول ۱ آمده است.

جدول ۱. تعریف‌های سرمایه اجتماعی

صاحب‌نظر (سال)	تعریف
Hanifan (1920)	منظور از سرمایه اجتماعی، اموال و مستغلات پولی یا فردی نیست، بلکه چیزهای محسوسی است که در زندگی روزمره بسیار به‌کار گرفته می‌شود، مثل حسن نیت، معاشرت، همفکری، دادوستد اجتماعی در میان افراد و خانواده‌هایی که یک واحد اجتماعی را می‌سازند.
Bourdieu (1986)	سرمایه اجتماعی مجموع منابع واقعی و مجازی است که به فرد یا گروهی تعلق دارد. این منابع، برآمده از مالکیت شبکه‌ی بادوامی از روابط کم‌و‌بیش نهادینه‌شده‌ای است که از فهم متقابل و سوابق مشترک بین افراد، حاصل می‌شود.

۱. محور دین مسلمانان، خدا، پیامبر و اهل بیت‌اند و بر آنان لازم است در این محور، با یکدیگر در همه امور اجتماع و هماهنگی داشته باشند، و از تفرقه و جدایی پرهیزند. مصداق آیه شریفه در این زمینه، آیه ۱۰۳ سوره آل عمران است (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ص ۲۷۷).

ادامهٔ جدول ۱. تعریف‌های سرمایه اجتماعی

صاحب‌نظر (سال)	تعریف
Coleman (1990)	سرمایه اجتماعی به وسیله کارکرد آن تعریف می‌شود. کارکردی که به وسیله سرمایه اجتماعی مشخص می‌شود، ارزش جنبه‌هایی از ساختار اجتماعی است که کنشگران به عنوان منابعی جهت تحقق اهداف و علاقه‌هایشان از آن‌ها استفاده می‌کنند.
Burt (2009)	سرمایه اجتماعی داشتن دوستان، همراهان و ارتباطات عمومی‌تر است که به فرد فرصت‌هایی می‌دهد تا از سرمایه‌های مالی و انسانی خود استفاده بهینه کند.
Putnam (1995)	سرمایه اجتماعی به جنبه‌هایی از سازمان اجتماعی مانند شبکه‌ها، هنجارها و اعتماد اجتماعی اشاره می‌کند.
Nahapiet & Ghoshal (1998)	سرمایه اجتماعی جمع منابع بالفعل و بالقوه ناشی شده از شبکه روابط یک فرد یا یک واحد اجتماعی است. همچنین، سرمایه اجتماعی یکی از قابلیت‌ها و دارایی‌های مهم سازمانی است که می‌تواند به سازمان‌ها در خلق و تسهیم دانش بسیار کمک کرده و برای آن‌ها در مقایسه با سازمان‌های دیگر، مزیت سازمانی پایدار ایجاد کند.
Hall et al. (2004)	سرمایه اجتماعی بر اساس منابعی است که افراد به‌واسطه شناختن دیگران به‌دست می‌آورند و همین هویت اجتماعی به کسب مزایای ملموس منجر می‌شود.
Mellor & Gilliat-Ray (2015)	سرمایه اجتماعی شبکه‌ای از جوامعی است که در انتقال دانش و منابع با هم سهیمند.

دقت اندک در محتوای تعریف‌های مندرج در جدول ۱، تفاوت‌های زیاد در تعریف‌ها را آشکار می‌کند. آنچه از نظر یک اندیشمند تعریف سرمایه اجتماعی است، از دیدگاه دیگری کارکرد سرمایه اجتماعی و از دیدگاه دیگری عامل مؤثر بر سرمایه اجتماعی است (ترکمانی و همکاران، ۱۳۹۳). در واقع، باید گفت در تعریف سرمایه اجتماعی و کاربرد آن پراکندگی و گوناگونی زیادی وجود دارد. اما آنچه در همه تعریف‌ها مشهود است، رابطه نزدیک آن با روابط اجتماعی است، به طوری که از دیدگاه همه صاحب‌نظران وجود شبکه‌ها و پیوندهای اجتماعی، مهم‌ترین ویژگی سرمایه اجتماعی است که عناصری مانند ارزش‌ها و هنجارهای مشترک، اعتماد متقابل، همکاری و تعاون، بر میزان سرمایه اجتماعی می‌افزاید. نکته دیگری که در این تعریف‌ها دیده می‌شود و اکثر صاحب‌نظران به آن اشاره کرده‌اند، دستیابی به سود مشترک است، که هدف نهایی سرمایه اجتماعی است (دیانی و محمودی، ۱۳۹۰).

ویژگی های سرمایه اجتماعی

از نظر برخی صاحب نظران سرمایه اجتماعی شامل ویژگی های زیر است (امیرخانی و پورعزت، ۱۳۸۷):

- انتقال پذیری^۱: سرمایه اجتماعی یک فرد نمی تواند به طور مستقیم به دیگری انتقال داده شود.
- کنترل پذیری پایین^۲: سرمایه اجتماعی از طریق تماس های دیجیتالی و شخصی توسعه می یابد، از این رو، این سرمایه نسبت به سرمایه های دیگر کمترین کنترل پذیری را دارد.
- انعطاف پذیری پایین^۳: به کارگیری سرمایه اجتماعی به عنوان جایگزینی مستقیم برای اشکال دیگر سرمایه مشکل است.
- آنتروپی بالا^۴: سرمایه اجتماعی مانند سرمایه انسانی، آنتروپی بالایی دارد؛ هر دو نوع سرمایه برای ایجاد، حفظ و ارتقای ارزش شان مستلزم میزان زیادی سرمایه گذاری اند.
- هم افزایی^۵: از بین همه سرمایه ها، سرمایه اجتماعی بیشترین ظرفیت را برای هم افزایی با شکل های دیگر سرمایه دارد.

سرمایه اجتماعی در نظام ارزشی

در این بخش سعی می شود مؤلفه های ساختاری، شناختی و ارتباطی در نظام ارزشی اسلام معرفی شود.

مؤلفه های ساختاری سرمایه اجتماعی در اسلام

مؤلفه های ساختاری، مربوط به بستر و جایگاه بروز و ظهور سرمایه اجتماعی است. در هر

-
1. Transportability
 2. Low controllability
 3. Low flexibility
 4. High entropy
 5. Synergy

جامعه‌ای باید ساختارهایی وجود داشته باشند تا سرمایه اجتماعی در آن جامعه تولید و انباشته شود. بدون وجود این ساختارها، مؤلفه‌های دیگر سرمایه اجتماعی نمی‌تواند سرمایه اجتماعی ایجاد کند و به صورت غیرفعال و نهفته باقی می‌ماند (مهرگان و دلیری، ۱۳۸۹).

در اسلام نیز ساختارهایی وجود دارند که می‌توانند حامل سرمایه اجتماعی باشند. در برخی کتب علمای اسلام، برای نشان‌دادن ساختار جامعه اسلامی تمثیل خیمه به‌کار گرفته شده است (شاه‌آبادی، ۱۳۶۰، ص ۶).

مؤلفه‌های ساختاری سرمایه اجتماعی در نظام ارزشی شامل سه رکن ولایت، بنوت و اخوت است (کوهکن، ۱۳۸۸) که هر یک از آن‌ها را توضیح می‌دهیم.

ولایت

ولایت در لغت به معنی «تصرف و قدرت یافتن بر چیزی» است (فراهیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۸، ص ۳۶۶) و به رابطه میان رهبر و پیروانی اشاره می‌کند که رهبری او را پذیرفته‌اند (اطهری، ۱۳۹۱). ولایت در اسلام امری قلبی است که با اعتقادهای افراد سروکار دارد، لذا وجه اشتراک همه معانی، قرب معنوی است (جوادی آملی، ۱۳۷۸، ص ۱۲۲). در این اندیشه، کسی که ولایت خدا را نپذیرد، تحت ولایت شیطان خواهد بود و رهبری آن را می‌پذیرد. به همین دلیل، پذیرش ولایت کسی که خدا امر به اطاعت از او فرموده است، بر هر مسلمانی واجب است. بنا بر اعتقاد تشیع، ولایت از هر امر دیگر در اسلام اهمیت بیشتری دارد (عیوضی و فتحی، ۱۳۹۰).

ولایت الهی چه در مقام پیامبر (ص) و چه سایر انبیا و اولیا^۱، از منظر قرآن کریم «حبل الله المتین»، و به لحاظ جامعه‌شناختی نهادی اجتماعی و سیاسی است که محور انسجام اجتماعی و وحدت عمومی است که حقیقت آن قرب، محبوبیت و تصرف در امور است (خمينی، ۱۳۷۲، ص ۳۶). سرمایه اجتماعی اسلامی، کاملاً به امام وابسته است و بدون حضور معنوی و حقیقی او، نمی‌تواند

۱. آیه ۵۵ سوره مائده نیز به آیه ولایت معروف است: «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا يَتَّبِعُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَ هُمْ رَاكِعُونَ». ترجمه: همانا ولی امر شما تنها خدا، رسول و آن مؤمنانی هستند که نماز به پا داشته و در حال رکوع زکات می‌دهند.

سرمایه اجتماعی اسلامی داشت. امام در عالم‌های معنا و ماده در روابط بین پیروان خود دخالت دارد (محمدی ری شهری، ۱۳۷۷، ص ۲۰۷).

بنوت

بنوت یا رابطه درون خانواده اسلامی، اهمیت زیادی برای سرمایه اجتماعی دارد. البته این موضوع مورد توجه سایر نظریه پردازان سرمایه اجتماعی نیز قرار گرفته است و خانواده را عنصری مهم در تولید سرمایه اجتماعی دانسته‌اند (خلقیان، ۱۳۸۷). در اسلام نیز خانواده بهای زیادی دارد و راهکارهای مختلف برای تقویت این نهاد به کار گرفته شده است (عباس زاده و همکاران، ۱۳۹۰). خانواده به علت اینکه پیوندها در آن مبتنی بر غریزه است، استحکام زیادی دارد و می‌تواند گروه کوچک و منسجمی را ایجاد کند که این گروه کوچک با حمایت کامل جامعه سرمایه اجتماعی تولید می‌کند (Greeley, 1997). تشکیل خانواده از سنت‌های پیامبر (ص) شمرده شده و ویران کردن آن مبعوض‌ترین حلال‌ها دانسته شده است.

اخوت

سومین ساختار برای تولید سرمایه اجتماعی، رابطه برادری میان مؤمنان در جامعه اسلامی است. اخوت رابطه ویژه‌ای میان اعضای جامعه اسلامی است که حقوق و تکالیفی را بر اعضای آن واجب می‌کند. این نهاد مانند یک سازمان بزرگ اجتماعی عمل می‌کند. اعضای این سازمان، رابطه نزدیکی با یکدیگر داشته و از نظر سازمانی، همه در یک رده قرار دارند. در واقع، هیچ سلسله‌مراتبی در سازمان اخوت وجود ندارد و هیچ یک برتر از دیگری نیست. به همین دلیل یک فرد مؤمن ثروتمند و با نفوذ، خود را نسبت به برادر مؤمن فقیرش، موظف می‌داند (کوهکن، ۱۳۸۸). یاری برادران مؤمن، وظیفه هر فرد مسلمان است و اسلام کسی را که یک شب در فکر یاری برادر مسلمان خود نباشد، مسلمان نمی‌داند.

اخوت، گسترده‌ترین سازمان منظمی است که در اسلام تعریف شده است. برادران ایمانی، فقط

از خدا و امام فرمانبرداری می‌کنند. سرمایه اجتماعی در بین آن‌ها این‌گونه توصیف شده است که «آن‌ها در برابر کفار شدید هستند و میان خود مهربانند» (فتح / ۲۹)^۱. پیغمبر (ص) در پی نزول آیه اخوت (حجرات / ۱۰)^۲، بین مسلمانان به قدر منزلتشان پیوند برادری برقرار کرد. ابوبکر را با عمر، عثمان را با عبدالرحمن و...؛ آنگاه علی (ع) را برادر خود قرار داد.

مؤلفه شناختی سرمایه اجتماعی در اسلام

اعتماد

اعتماد^۳، روح و مهم‌ترین مؤلفه سرمایه اجتماعی است (اعتصامی و فاضلی، ۱۳۸۸). پس از اینکه ساختارهای تولید سرمایه اجتماعی شکل گرفت، اعتماد باید میان این ساختارها وجود داشته باشد تا سرمایه اجتماعی به وجود آید (شعبانی و سلیمانی، ۱۳۸۸). اعتماد موجب می‌شود روابط میان افراد به اندازه کافی عمیق باشد تا سرمایه اجتماعی مطلوب ایجاد شود (گنجی و هلالی، ۱۳۹۰).

در اسلام، قوانین و دستوراتی وجود دارد که به این بعد سرمایه اجتماعی می‌پردازد و موجب می‌شود اعتماد میان اعضای جامعه به وجود آید (نحل / ۹۲)^۴. یکی از مهم‌ترین روش‌های ایجاد اعتماد، وجود رابطه میان دو نهاد اصلی جامعه اسلامی یعنی امام و امت است. رابطه میان امام و امت موجب می‌شود اعتماد میان رهبر و اعضای جامعه اسلامی استمرار یابد (دادگر و نجفی، ۱۳۸۵)، اما عناصر دیگری هم در جهان‌بینی اسلامی وجود دارد که اعتمادآفرینند.

مؤلفه‌های ایجاد اعتماد در اسلام را می‌توان به‌طور کلی در دو دسته اجتماعی و اقتصادی تقسیم کرد. مؤلفه‌های اجتماعی موجب می‌شود اعتماد اجتماعی در جامعه اسلامی وجود داشته باشد و افراد جامعه به یکدیگر اعتماد کنند، یا اعتماد خود را نسبت به یکدیگر از دست ندهند. مؤلفه‌های اقتصادی، عناصری است که در اسلام تعبیه شده است تا اطمینان کافی را در اعضا به وجود آورد

۱. وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ

۲. إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخْوَابِكُمْ وَأَتَقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ

3. Trust

۴. وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَفَضَتْ غَرْمَهُمَا مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ أَنْكَارًا تَتَّخِذُونَ أَيْمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ أَنْ تَكُونَ أُمَّةٌ هِيَ أَرْبَى مِنْ أُمَّةٍ.

که در صورت نیاز مادی و اقتصادی، همواره نهادهایی برای حمایت از آنها وجود دارد. مؤلفه‌های اقتصادی، اعتماد به ساختارهای جامعه اسلامی را فراهم می‌کند و اجازه نمی‌دهد نیازهای مادی مسلمانان، موجب بی‌اعتمادی به کل ساختارهای اسلامی شود (دارا، ۱۳۸۹)، زیرا در صورتی که این نیازها برآورده نشوند و حداقل معیشت مسلمین تأمین نشود، کل جامعه اسلامی با خطر بی‌اعتمادی مواجه می‌شود. در ادامه، هر یک از این مؤلفه‌ها توضیح داده می‌شود:

- مؤلفه‌های اجتماعی اعتماد در دو بخش کلی ایجابی و سلبی قابل بیان هستند. مؤلفه‌های ایجابی موجب به‌وجود آمدن اعتماد می‌شود که شامل امانت‌داری (محمدی ری‌شهری، ۱۳۷۷، ص ۷۴۵)، وفای به عهد و حقوق برادران مؤمن (طباطبایی، ۱۳۶۳، ص ۱۹۸) است و مؤلفه‌های سلبی، مانع از اضمحلال اعتماد در جامعه می‌شود که در سوره حجرات^۱ برخی از این مؤلفه‌ها نهی شده‌اند که عبارت‌اند از تهمت، دروغ، کینه‌توزی، نیرنگ، سخن‌چینی و غیبت (حجرات / ۱۸-۱).

- مؤلفه‌های اقتصادی اعتماد، نهادهایی را در جامعه اسلامی به وجود می‌آورند که افراد ضعیف با به‌کارگیری این گونه نهادها، جامعه اسلامی را قابل اعتماد تلقی می‌کنند و از گریختن آنها از جامعه اسلامی جلوگیری به عمل می‌آید که شامل قرض الحسنه دادن^۲، قاعده کتابت^۳، انفاق و زکات^۴ و وقف^۵ است (کوهکن، ۱۳۸۸).

۱. سوره حجرات، سوره‌ای است که بسیار به سرمایه اجتماعی پرداخته است.

۲. قرض الحسنه به معنای واگذار کردن موقت پول به دیگری است به طوری که در زمان بازپس‌گیری همان میزان اصلی پول دریافت شود.

۳. این امر موجب می‌شود سوء تفاهم‌هایی که در ضمن معامله امکان وقوع دارند، از بین برود و با ثبت شدن کامل معامله، مبنای برای اجرای عادلانه آن فراهم شود. عدم کتابت توافقات، موجب می‌شود سوء برداشت‌ها، اعتماد میان طرفین را از بین ببرد.

۴. انفاق و زکات به معنای بخشیدن اموال خود به نیازمندان است. این امر موجب می‌شود نیازمندان، نسبت به تأمین معیشت خود دغدغه نداشته باشند و نسبت به مؤمنین دیگر خوش‌بین بمانند.

۵. به معنای واگذار کردن بخشی از دارایی به صورت موقت یا دائم به گروهی از افراد است.

مؤلفه‌های ارتباطی سرمایه اجتماعی

مؤلفه‌های ارتباطی موجب ایجاد و گسترش ارتباط میان افراد می‌شود. هر چه مؤلفه‌های ارتباطی تقویت شود، افراد بیشتری با یکدیگر ارتباط برقرار می‌کنند و شبکه اجتماعی ارتباطات میان افراد گسترده‌تر می‌شود. شبکه اجتماعی در جامعه اسلامی میان برادران ایمانی وجود دارد و باید با مؤلفه‌های مختلف مانع از تضعیف آن شد (عباس‌زاده و همکاران، ۱۳۹۰).
به‌طور کلی دو مؤلفه ارتباط متقابل و هنجار، در این دسته جای می‌گیرند. در ادامه هر یک به‌طور جداگانه توضیح داده می‌شوند.

مؤلفه‌های ایجاد ارتباط متقابل در جامعه اسلامی

آنچه در تولید سرمایه اجتماعی اهمیت دارد، وجود ارتباط متقابل میان اعضای جامعه است (بقره / ۴۰).^۱ این ارتباط باید دوطرفه باشد. برخی مؤلفه‌هایی که چنین ارتباط‌هایی را در اسلام تقویت می‌کند، عبارت‌اند از عوامل دوستی‌زا (از قبیل میهمانی‌دادن، نهی از تحقیر مردم، ترغیب به بی‌نیازی، نهی از گوشه‌گیری، شرکت در امور اجتماعی و هدیه‌دادن) (محمدی ری‌شهری، ۱۳۷۷، ص ۶۶۴۵)، تفکر یکپارچگی امت اسلامی^۲ و اصل توبه اجتماعی^۳ (محمدی ری‌شهری، ۱۳۷۷، ص ۲۱۴۳).

مؤلفه‌های ایجاد هنجار

هنجار به معنای الگوی نهادینه‌شده در جامعه برای ایجاد رفتار خاص است. برخی هنجارها در

۱. أَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ

۲. یکپارچگی به معنای این است که همه امت اسلامی از هر ملیت و زبانی، با یکدیگر برادر محسوب می‌شوند. بنابراین، شبکه اجتماعی گسترده و درهم‌تنیده‌ای از مسلمانان سراسر جهان به وجود می‌آید.

۳. اصل توبه اجتماعی معتقد است در جامعه اسلامی ممکن است برخی مسلمانان دچار گناه شوند. در این صورت این افراد نمی‌توانند تعامل مناسبی با دیگر مسلمانان داشته باشند، اما اسلام دستور داده است که در صورت توبه این افراد، دوباره به شبکه اجتماعی بازگردند، زیرا اسلام طرد فرد مسلمان به صورت دائم را نمی‌پذیرد.

اسلام وجود دارند که موجب ترویج سرمایه اجتماعی می شود (حدید / ۲۵)^۱. این هنجارها را می توان به صورت چهار قاعده کلی بیان کرد. این قواعد، الگوی کاملی را در اختیار مسلمانان قرار می دهد تا با به کارگیری آن به تنظیم رفتار خود با دیگر افراد بپردازند که شامل عدالت^۲ (محمدی ری شهری، ۱۳۷۷، ص ۵۲۱۳)، ایثار^۳، تزاید خوبی^۴ و اصل خیرخواهی عمومی است (کوهکن، ۱۳۸۸).

روش تحقیق

با توجه به پیشینه محدود مرتبط با موضوع، رویکرد عمده تحقیق حاضر، تحلیل محتوا^۵ از نوع کیفی^۶ است و به لحاظ هدف جزء پژوهش های بنیادین^۷ است. همان طور که از نام تحلیل محتوا پیداست، این فن، محتوا را تحلیل می کند و می کوشد با به کارگیری تحلیل، داده هایی را درباره متن استخراج کند (هولستی، ۱۳۷۳، ص ۲۲). در این روش محتوای آشکار پیام ها به طور نظام دار توصیف می شود و مهم ترین کاربرد آن توصیف ویژگی های یک مفهوم است. روش کیفی تحلیل محتوا که گاهی استنباط نتایج بر اساس بودن یا نبودن ویژگی هایی که در پیام تعریف شده است، غالباً برای اجرای بهتر مسائل در علوم اجتماعی - کاربردی مورد توجه قرار گرفته است (سرمد و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۱۳۲). بنابراین، تحقیق جنبه کیفی دارد و امکان به کارگیری طیف گسترده ای از ابزارها و فنون تحلیل را برای پژوهشگر فراهم می کند.

۱. لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيُقِومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ.

۲. این هنجار به این معناست که هر آنچه برای خود می پسندی برای دیگران هم بیسند و آنچه برای خود نمی پسندی، برای دیگران هم مپسند.

۳. ایثار یعنی فرد علی رغم اینکه رفتار مثبتی از طرف مقابل نمی بیند، به ارتباط مثبت با او ادامه دهد.

۴. اسلام به مسلمانان دستور می دهد که در مقابل دریافت هر ارتباط مثبت، یک قدم بیشتر بروند این امر موجب می شود رابطه میان مسلمانان روزبه روز قوی تر شود.

5. Content analysis
6. Qualitative research
7. Basic research

ابعاد سرمایه اجتماعی در نگره غربی

برخی محققان سه بعد زیر را برای سرمایه اجتماعی مشخص کرده‌اند:

بعد ساختاری: این بعد، آرایش، ترکیب و پیوندهای شبکه‌ای را بیان می‌کند (خورشید و تسلیمی، ۱۳۹۱) که شامل توانایی فرد در برقراری پیوند با دیگران است (بهروان و بهروان، ۱۳۹۲)، و نشان می‌دهد فرد به چه کسانی و چقدر دسترسی دارد (Burt, 2009). مهم‌ترین جنبه‌های این بعد عبارت‌اند از پیوندهای شبکه‌ای، پیکربندی پیوندهای شبکه‌ای و متناسب‌سازی شبکه ارتباطی (حمیدی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۳).

- **پیوندهای شبکه‌ای^۱:** ایجاد روابط به واسطه ایجاد شبکه، یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی است (مقیم و همکاران، ۱۳۹۰). روابط شبکه‌ای امکان دسترسی به منابع (مثل دانش) را فراهم می‌کند (Lesser & Storck, 2001).

- **پیکربندی پیوندهای شبکه‌ای^۲:** حاکی از رسمی یا غیررسمی بودن و متمرکز یا غیرمتمرکز بودن ارتباطات است. پیکربندی کلی روابط شبکه‌ای می‌تواند بر توسعه سرمایه فکری تأثیر بگذارد (قلیچ‌لی و مشبکی، ۱۳۸۵).

- **متناسب‌سازی شبکه ارتباطی^۳:** که با میزان سهولت و روانی جابه‌جایی ارتباطات مرتبط است (Nahapiet & Ghoshal, 1998).

بعد ارتباطی: بیان‌کننده نوع روابط شخصی مردم با یکدیگر در طول مدت تعاملات آنها است (الوانی و سیدنقوی، ۱۳۸۱). به عبارت دیگر، مجموع دارایی‌هایی است که از طریق روابط به‌دست آمده است (بهروان و بهروان، ۱۳۹۲). مهم‌ترین جنبه‌های این بعد از سرمایه اجتماعی عبارت‌اند از اعتماد، هنجارها، الزامها و انتظارها، و هویت (Leana & Pil, 2006).

1. Network ties
2. Configuration of ties
3. Network appropriability

- **اعتماد^۱:** اعتماد شالوده اصلی و عامل پیوند بین افراد و سازمان‌ها بوده و مدیریت اثربخش منبعث از این پیوند و اعتماد دوطرفه است و مخدوش شدن آن هزینه بسیار سنگینی را تحمیل خواهد کرد (الوانی و دانایی‌فرد، ۱۳۸۰). در حقیقت، اعتماد بزرگ‌ترین تسهیل‌گر کارایی سازمان است (یوسف‌زاده و کیاکجوری، ۱۳۹۴). حتی بهتر از اطلاعات است، زیرا اطلاعات ممکن است زیاد باشند، ولی غنای آن به اعتماد و میزان سرمایه اجتماعی بستگی دارد (دلوی و عبدالباقی، ۱۳۸۶).
- **هنجارها^۲:** هنجارهای اجتماعی برای سرمایه اجتماعی در سازمان در نظر گرفته می‌شود و مجموعه‌های درونی و عمومی از رفتار مطلوب و قابل قبول برای اعضای شبکه اجتماعی تلقی می‌شود (حمیدی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۳). این هنجارهای اجتماعی سیستم عقیدتی مشترکی اند که به مشارکت‌کنندگان اجازه می‌دهند نظرهای خود را با هم در میان گذارند و تجربه‌های مشترکی داشته باشند (مقیمی و همکاران، ۱۳۹۰).
- **انتظارات^۳:** این جزء از سرمایه اجتماعی به عنوان تعاملات مثبت تلقی می‌شود که بین افراد در یک شبکه روی می‌دهد. این تعاملات تا حد زیادی مثبتند، چون سطوح اعتماد در آنها تولید می‌شود (Wallis et al., 2004). وجود این تعهدات و انتظارات از آینده در یک محیط سازمانی شکل می‌گیرد که شامل ارتباطات قوی اجتماعی است و اگر این روابط وجود نداشته باشند، دچار مشکل می‌شوند (Hoffman et al., 2005).
- **هویت^۴:** هویت یعنی افراد خودشان را با یک فرد دیگر یا گروه دیگر از افراد ببینند (Nahapiet & Ghoshal, 1998). این فرد ارزش‌ها و استانداردهای سایر افراد یا گروه‌ها را به عنوان چارچوبی قیاسی از مرجع تلقی می‌کند (Hoffman et al., 2005).

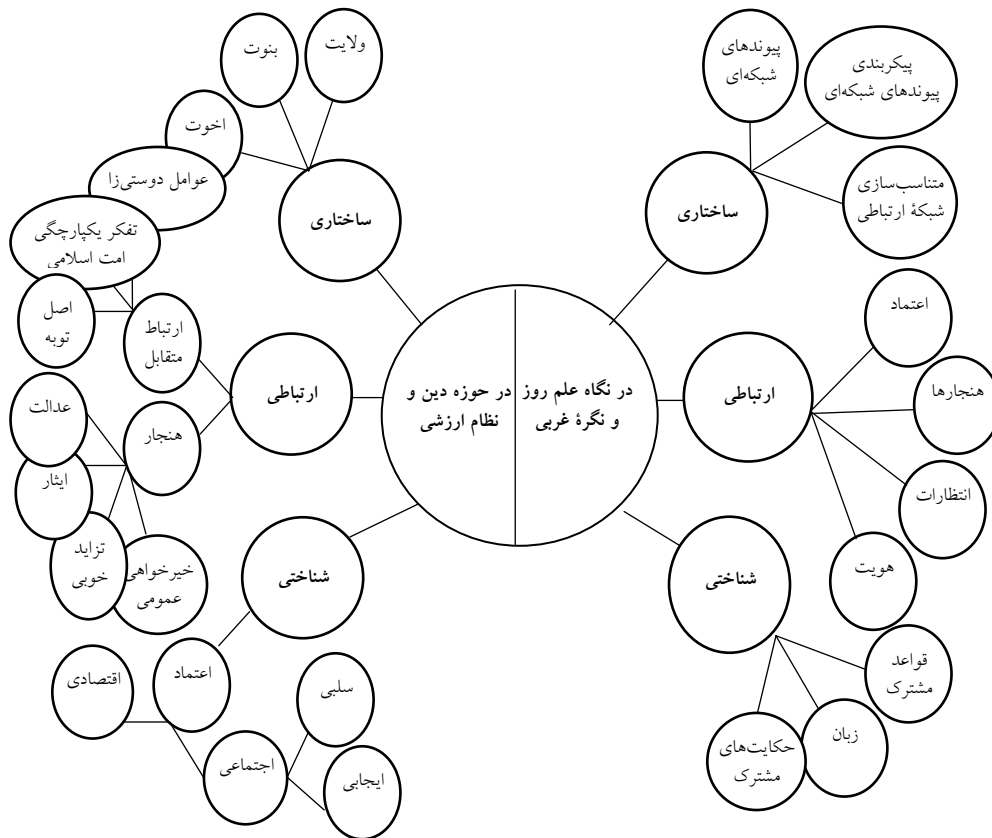
1. Trust
2. Norms
3. Expectations
4. Identity

بعد شناختی: این بعد، از طریق درک متقابل کارکنان با کمک زبان مشترک (توکلی و همکاران، ۱۳۹۳) امکان ترکیب شدن افراد با هم را میسر می‌کند (بهروان و بهروان، ۱۳۹۲). آن‌ها بسیار عالی می‌توانند اهداف خود را تنظیم کنند (مقیمی و همکاران، ۱۳۹۰) و بیان‌کننده سرمایه فکری مشترک باشند (فیلد، ۱۳۸۶، ص ۱۱۳). مهم‌ترین جنبه‌های این بعد از سرمایه اجتماعی عبارت‌اند از زبان و قواعد مشترک، و حکایت‌های مشترک (فقیهی و فیضی، ۱۳۸۴).

برخی سرمایه اجتماعی را در سه سطح خرد، میانی و کلان تعریف کرده‌اند. در سطح خرد، سرمایه اجتماعی را ناظر بر رفتار شبکه‌هایی از افراد و خانوارها می‌دانند. در این سطح، سرمایه اجتماعی فقط به نفع اعضای گروه‌های کوچک است. در سطح میانی، سرمایه اجتماعی ناظر بر روابط بین گروه‌ها، سازمان‌ها و بنگاه‌ها با یکدیگر است و در سطح کلان، سرمایه اجتماعی شامل رسمی‌ترین روابط و ساختارهای نهادی می‌شود. میزان اعتماد مردم به یکدیگر، میزان مشارکت در فعالیت‌های داوطلبانه اجتماعی و باور مردم به کارآمدی عملکرد دولت از شاخص‌های مهم سرمایه اجتماعی در سطح کلان هستند (Coleman, 1988).

برخی دیگر دو بعد زیر را مشخص کرده‌اند:

۱. پیوند عینی: افراد را در یک فضای اجتماعی به یکدیگر پیوند می‌دهد و شامل مشارکت رسمی و غیررسمی مثل رفت‌وآمد با همسایگان است.
۲. پیوند ذهنی: موجب شکل‌گیری روابط مبتنی بر اعتماد فردی، بین‌گروهی و نهادها، همچنین روابط عاطفی مثبت اعضای جامعه نسبت به یکدیگر می‌شود (Paxton, 1999).

شکل ۱. مدل ابعاد سرمایه اجتماعی در حوزه نظام ارزشی و نگره غربی (محقق ساخته، ۱۳۹۴)

نتیجه

توجه به سرمایه اجتماعی به عنوان نوع خاص سرمایه که با متغیرهایی مانند اعتماد، آگاهی، مشارکت عمومی، همبستگی و نگرانی درباره دیگران سروکار دارد، در عصری که ماشینی شدن و مدرنیته در راستای تحقق اهداف اقتصادی و انباشت سرمایه‌های اقتصادی درصدد تضعیف این مؤلفه‌ها در جامعه ما است، می‌تواند احیاکننده روح اعتماد و همبستگی در جامعه باشد، به‌ویژه آنکه این واژه به‌ظاهر نوبنیاد، در تعالیم مذهبی ما ریشه دارد و آیات متعددی از قرآن کریم در راستای تحکیم روابط اجتماعی و دمیدن روح اعتماد و همبستگی بر نبی مکرم اسلام (ص) وارد

شده است. سرمایه اجتماعی در حقیقت به آرمان‌های مشترک، وفاق و انسجام اجتماعی، انگیزه‌های قوی برای پیشرفت، کسب افتخارات فزاینده، اعتماد، صداقت و احترام متقابل افراد جامعه نسبت به همدیگر، رعایت ارزش‌ها و هنجارها و اصول اخلاقی و پرهیز از هرگونه تظاهر و ریا در کنش‌های اجتماعی به منظور کمک به پویایی جامعه و جز آن اطلاق می‌شود، لذا از آنجا که مذهب در شکل ناب و پویای آن نیز به عنوان نیرویی تلقی می‌شود که در جهت ایجاد سرمایه اجتماعی نقش بسزایی ایفا می‌کند، به نظر می‌رسد تغییر در کیفیت آن به تغییر در سطح برخورداری از سرمایه اجتماعی نیز منجر شود. با توجه به بررسی‌های انجام گرفته در متن مقاله می‌توان نتیجه گرفت بسیاری از مفاهیم رایج عصر مدرن و واژگان مصطلح روزگار نو، در نظام ارزشی ریشه دارد، لذا در تبیین مناسبت بین دین و سرمایه اجتماعی اجتناب‌ناپذیر است که این مفاهیم و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در نظام ارزشی به‌خوبی تبیین، تأکید و تصریح شوند. همچنین، می‌توان نتیجه گرفت نگاه ارزشی به سرمایه اجتماعی ژرفای بیشتری نسبت به دیدگاه غربی دارد، زیرا نگاه غربی به سود و منفعت دنیوی محدود می‌شود اما نگاه ارزشی دنیا و آخرت انسان را مد نظر قرار می‌دهد. نظام اسلامی مؤلفه‌های بعد ساختاری سرمایه اجتماعی را شامل ولایت، بنوت و اخوت، مؤلفه‌های بعد شناختی را شامل اعتماد و بعد ارتباطی را شامل مؤلفه‌های ارتباط متقابل و مؤلفه‌های ایجاد هنجار می‌داند. در نهایت، با توجه به بررسی‌های انجام گرفته در مقاله، باید اذعان کرد که مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در اسلام به‌طور برجسته وجود دارد و می‌توان نتیجه گرفت اسلام به همبستگی اجتماعی اهمیت فراوان داده است و به همین منظور سعی کرده است تا با وضع قوانین و ایجاد هنجارهایی این پدیده را تقویت کند.

منابع و مأخذ

قرآن کریم

۱. اطهری، سیدحسین (۱۳۹۱). «تأثیر رهبری امام خمینی بر سرمایه اجتماعی در جریان انقلاب اسلامی ایران». پژوهش‌نامه انقلاب اسلامی، دوره اول، شماره چهارم، صفحات ۱۸۹-۱۶۵.
۲. اعتصامی، منصور؛ فاضلی کبریا، حامد (۱۳۸۸). «درآمدی بر الگوی مدیریتی امام علی (ع) از منظر مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی». مجله اندیشه مدیریت، دوره سوم، شماره دوم، صفحات ۱۰۱-۱۲۸.
۳. اعظمی، هادی؛ حسینی، سیدجواد؛ علمدار، اسماعیل (۱۳۹۲). «تحلیل نقش سرمایه اجتماعی در حکمرانی مطلوب شهری». پنجمین کنفرانس برنامه‌ریزی و مدیریت شهری مشهد، چهارم اردیبهشت ۱۳۹۲، دانشگاه فردوسی مشهد.
۴. امیرخانی، طیبه؛ پورعزت، علی‌اصغر (۱۳۸۷). «تأملی بر امکان توسعه سرمایه اجتماعی در پرتو عدالت سازمانی در سازمان‌های دولتی». نشریه مدیریت دولتی، دوره اول، شماره اول، صفحات ۱۹-۳۲.
۵. باستانی، علیرضا؛ رزمی، سیدمحمدجواد (۱۳۹۳). «رتبه‌بندی غیرمستقیم استان‌های ایران بر حسب سرمایه اجتماعی». فصل‌نامه رفاه اجتماعی، دوره ۱۴، شماره ۵۵، صفحات ۷۷-۴۵.
۶. بدیعیان، راضیه؛ نجفی، محمد؛ عاشوری رودپشتی، رخسار (۱۳۹۱). «توسعه سرمایه اجتماعی بر اساس آموزه‌های قرآنی». بصیرت و تربیت اسلامی، دوره نهم، شماره ۲۳، صفحات ۲۲-۱.
۷. بهروان، حسین؛ بهروان، ندا (۱۳۹۲). «تحلیل محتوای مفهوم سرمایه اجتماعی در احادیث امام رضا (ع)». فصل‌نامه تحقیقات فرهنگی ایران، دوره ششم، شماره سوم، صفحات ۱۴۹-۱۱۵.
۸. بیکر، واین (۱۳۸۲). مدیریت و سرمایه اجتماعی. ترجمه سیدمهدی الوانی و محمدرضا ربیعی مندجین، تهران، انتشارات سازمان مدیریت صنعتی.
۹. ترکمانی، احسان؛ باقری، قدرت‌الله؛ زارعی‌متین، حسن (۱۳۹۳). «مقایسه سرمایه اجتماعی

- داوطلبان و غیرداوطلبان شاغل در سازمان‌های ورزشی». مدیریت سرمایه اجتماعی، دوره اول، شماره دوم، صفحات ۲۰۱-۱۸۳.
۱۰. تسلیمی، محمدسعید؛ منوریان، عباس؛ آشنا، مصطفی (۱۳۸۵). «بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و کارآفرینی درون‌سازمانی». مدیریت فرهنگ سازمانی، دوره چهارم، شماره ۱۴، صفحات ۲۷-۵۶.
۱۱. توکلی، عبدالله؛ عزیزپور لندی، عبدالصمد؛ رضایی، الهام؛ میرزایی، اشرف (۱۳۹۳). «بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی بر مؤلفه‌های سرمایه فکری (مورد مطالعه: اداره کل امور مالیاتی استان قم)». مدیریت سرمایه اجتماعی، دوره اول، شماره دوم، صفحات ۲۸۷-۲۶۵.
۱۲. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۸). ولایت فقیه، ولایت فقاهت و عدالت. قم، نشر اسرا.
۱۳. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۱). مفاتیح الحیاه. قم، نشر اسرا.
۱۴. چاوشینی، رسول؛ نقشبندی، ماریا (۱۳۹۳). «بررسی رابطه عدالت سازمانی و سرمایه‌های اجتماعی کارکنان در شرکت توزیع برق استان کردستان». مدیریت سرمایه اجتماعی، دوره اول، شماره دوم، صفحات ۲۶۴-۲۴۷.
۱۵. حق‌گویان، زلفا؛ سیدجوادین، سیدرضا؛ مشایخی، مریم؛ منتظری، عباس (۱۳۹۳). «بررسی وضعیت سرمایه اجتماعی در سازمان امور مالیاتی استان قم (چارچوبی برگرفته از نامه ۵۳ نهج البلاغه)». مدیریت سرمایه اجتماعی، دوره اول، شماره اول، صفحات ۴۲-۲۱.
۱۶. حمیدی‌زاده، علی؛ شهیدزاده، فریبا؛ موحدی‌فر، عرفان (۱۳۹۳). «بررسی تأثیر مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی بر نوآوری سازمانی (مورد مطالعه: اداره کل مخابرات شهرستان قم)». مدیریت سرمایه اجتماعی، دوره اول، شماره دوم، صفحات ۲۲۳-۲۰۳.
۱۷. خلقیان، عباس (۱۳۸۷). «دین و سرمایه اجتماعی». رشد علوم اجتماعی، دوره ۱۲، شماره دوم، صفحات ۴۲-۵۲.
۱۸. خمینی، سیدروح‌الله (۱۳۷۲). مصباح الهدایه الی الخلفه و الولایه. تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

۱۹. خنیفر، حسین؛ بابائیان مهابادی، سمیه؛ طاهری نژاد، فائزه (۱۳۹۴). «چیستی نسبت دین و سرمایه اجتماعی با نگره فلسفی (مورد کاوی: پایش آیات قرآن در نظام وحیانی)». *فلسفه دین*، دوره ۱۲، شماره اول، صفحات ۱۹۶-۱۷۵.
۲۰. خورشید، صدیقه؛ تسلیمی، محمدسعید (۱۳۹۱). «رتبه‌بندی بانک‌های دولتی شهر کرمان بر اساس سطح سرمایه اجتماعی با استفاده از تکنیک‌های تصمیم‌گیری چندشاخصه». *مدیریت فرهنگ سازمانی*، دوره ۱۰، شماره دوم، صفحات ۵۸-۲۹.
۲۱. دادگر، یدالله؛ نجفی، محمدباقر (۱۳۸۵). «سرمایه اجتماعی و بازتولید آن در عصر پیامبر اسلام (ص)». *اقتصاد اسلامی*، دوره ششم، شماره ۲۴، صفحات ۳۸-۱۳.
۲۲. دارا، جلیل (۱۳۸۹). «بررسی نقش سرمایه اجتماعی در موفقیت جریان اسلام‌گرا». *مطالعات انقلاب اسلامی*، دوره هفتم، شماره ۲۱، صفحات ۱۰۶-۷۵.
۲۳. دلوی، محمدرضا؛ عبدالباقی، عبدالمجید (۱۳۸۶). «اعتماد، کلید ثروت‌های نامرئی». *ماهنامه تدبیر*، دوره ۱۸، شماره ۱۹۰، صفحات ۲۹-۲۴.
۲۴. دینی، محمدحسین؛ محمودی، حسن (۱۳۹۰). «بررسی مقایسه‌ای وضعیت سرمایه اجتماعی در کتابخانه‌های دانشگاهی». *فصل‌نامه کتابداری و اطلاع‌رسانی*، دوره ۱۴، شماره چهارم، صفحات ۲۴۴-۲۱۳.
۲۵. رحیمی، حمید؛ آقابابایی، راضیه (۱۳۹۲). «رابطه سرمایه اجتماعی با بهبود کیفیت محیط کار از دیدگاه اعضای هیئت علمی دانشگاه کاشان». *فصل‌نامه رفاه اجتماعی*، دوره ۱۴، شماره ۵۵، صفحات ۲۲۵-۱۹۹.
۲۶. رنانی، محسن (۱۳۸۵). «نقش سرمایه‌های اجتماعی در توسعه اقتصادی». *فصل‌نامه فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی دریچه*، دوره سوم، شماره دهم، صفحات ۲۳-۴.
۲۷. سرمد، زهره؛ بازرگان، عباس؛ حجازی، الهه (۱۳۹۰). *روش‌های تحقیق در علوم رفتاری*. تهران، نشر آگاه.
۲۸. شارع‌پور، محمد (۱۳۸۵). *سرمایه اجتماعی: مفهوم‌سازی، سنجش و دلالت‌های سیاست‌گذاری*. ساری، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی مازندران.

۲۹. شاه‌آبادی، محمدعلی (۱۳۶۰). *رشحات البحار*. تهران، نهضت زنان مسلمان.
۳۰. شعبانی، احمد و سلیمانی، محمد (۱۳۸۸). «سنجش و رتبه‌بندی سطح سرمایه اجتماعی در استان‌های کشور (در سال ۱۳۸۷)». *فصل‌نامه مطالعات اقتصاد اسلامی*، دوره دوم، شماره دوم، صفحات ۹۵-۱۱۹.
۳۱. شیرخانی، محمدعلی؛ واسعی‌زاده، نسیم‌السادات (۱۳۹۱). «سرمایه اجتماعی و امنیت بین‌المللی». *فصل‌نامه سیاست*، دوره ۴۲، شماره دوم، صفحات ۱۱۳-۱۲۸.
۳۲. صمدی، عباس؛ عباسی، مهرناز (۱۳۹۱). «بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی بر رفتار رقابتی شرکت‌ها». *مجله مدیریت فرهنگ سازمانی*، دوره ۱۰، شماره دوم، صفحات ۸۵-۱۰۸.
۳۳. ضرغامی، برزین (۱۳۸۶). «نقش نهادها و رفتارهای دینی در تقویت و انسجام سرمایه اجتماعی». *نشریه آیین*، شماره هفتم، صفحات ۷۳-۷۰.
۳۴. طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۶۳). *المیزان فی تفسیر القرآن*. ترجمه سیدمحمدباقر موسوی، تهران، انتشارات محمدی.
۳۵. عباس‌زاده، محمد؛ نورآذر، مهرناز؛ محمدپور، نیر (۱۳۹۰). «بررسی جامعه‌شناختی مفهوم سرمایه اجتماعی در سوره بقره (گامی در راستای توسعه جامعه‌شناختی قرآنی)». *مطالعات قدرت نرم*، دوره اول، شماره چهارم، صفحات ۲۴-۷.
۳۶. عیوضی، محمدرحیم؛ فتحی، یوسف (۱۳۹۰). «رهبری و سرمایه اجتماعی با رویکرد به رهبری امام خمینی». *پژوهش‌نامه متین*، دوره ۲۲، شماره ۵۱، صفحات ۸۳-۶۱.
۳۷. فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۱۴ق). *العین*، تحقیق مهدی المخزومی، ابراهیم السامرائی، قم، انتشارات دارالهجره.
۳۸. فصیحی، امان‌الله (۱۳۸۶). «دین و سرمایه اجتماعی». *مجله معرفت*، شماره ۱۲۳، صفحات ۷۹-۱۰۰.
۳۹. فقیهی، ابوالفضل؛ فیضی، طاهره (۱۳۸۴). «سرمایه اجتماعی در سازمان». *پیک نور*، دوره سوم، شماره ۱۱، صفحات ۴۰-۳۴.

۴۰. فیلد، جان (۱۳۸۶). *سرمایه اجتماعی*. ترجمه غلامرضا غفاری و حسین رضانی، تهران، کویر.
۴۱. قلیچلی، بهروز؛ مشکی، اصغر (۱۳۸۵). «نقش سرمایه اجتماعی در ایجاد سرمایه فکری سازمان (مطالعه دو شرکت خودروساز ایرانی)». *فصلنامه دانش مدیریت*، دوره ۱۱، شماره ۷۵، صفحات ۱۴۷-۱۲۵.
۴۲. کتابی، محمود؛ گنجی، محمد؛ احمدی، یعقوب؛ معصومی، رضا (۱۳۸۳). «دین، سرمایه اجتماعی و توسعه اجتماعی فرهنگی». *مجله دانشگاه اصفهان (علوم انسانی)*، دوره ۱۷، شماره دوم، صفحات ۱۹۲-۱۶۹.
۴۳. کوهکن، علیرضا (۱۳۸۸). «مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی اسلامی». *راهبرد یاس*، شماره ۱۷، صفحات ۱۴۱-۱۲۴.
۴۴. گنجی، محمد؛ هلالی ستوده، مینا (۱۳۹۰). «رابطه گونه‌های دینداری و سرمایه اجتماعی (رویکردی نظری و تجربی در بین مردم شهرستان کاشان)». *جامعه‌شناسی کاربردی*، دوره ۴۲، شماره دوم، صفحات ۱۲۰-۹۵.
۴۵. محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۷۷). *میزان الحکمه*. قم، انتشارات دارالحدیث.
۴۶. محمدیان، بهزاد؛ شعله، مهدی؛ بابائیان مهابادی، سمیه (۱۳۹۳). «تأثیر خودآشنایی در شبکه‌های اجتماعی بر توسعه سرمایه اجتماعی (بررسی نقش سرمایه اجتماعی)». *مدیریت سرمایه اجتماعی*، دوره اول، شماره دوم، صفحات ۲۴۵-۲۲۵.
۴۷. مقیمی، سیدمحمد (۱۳۸۵). «بررسی ارتباط رفتار شهروندی سازمانی و فرهنگ کارآفرینی در سازمان‌های دولتی». *مدیریت فرهنگ سازمانی*، سال چهارم، شماره ۱۳، صفحات ۱۷۱-۱۹۲.
۴۸. مقیمی، سیدمحمد؛ امامی، فرزانه؛ کاظمی، معصومه (۱۳۹۰). «ارزیابی و اولویت‌بندی شاخصه‌های سرمایه اجتماعی و تأثیر آن بر عملکرد سازمانی در نظام دانشگاهی». *مدیریت فرهنگ سازمانی*، دوره نهم، شماره دوم، صفحات ۶۰-۲۹.
۴۹. مهرگان، نادر؛ دلیری، حسن (۱۳۸۹). «سرمایه اجتماعی یا سرمایه مذهبی، کدام یک برای اقتصاد مطلوب‌ترند؟». *معرفت اقتصادی*، دوره اول، شماره دوم، صفحات ۷۲-۵۱.
۵۰. مورفی، ژورف (۱۳۸۶). *غیرممکن ممکن است*. تهران، نشر مرکز.

۵۱. نیازی، محسن؛ شیرازی، محمد (۱۳۸۹). «تبیین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در اندیشه نوگرایی». پژوهش‌نامه علوم اجتماعی، دوره چهارم، شماره دوم، صفحات ۱۴۷-۱۲۹.
۵۲. هولتسی، اوله (۱۳۷۳). تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی. ترجمه نادر سالارزاده امیری، تهران، انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.
۵۳. الوانی، سیدمهدی؛ دانایی‌فرد، حسن (۱۳۸۰). «مدیریت دولتی و اعتماد عمومی». دانش مدیریت، دوره ۱۴، شماره ۵۵، صفحات ۲۷-۵.
۵۴. الوانی، سیدمهدی؛ شیروانی، علیرضا (۱۳۸۳). «سرمایه اجتماعی؛ اصل محوری توسعه». ماهنامه تدبیر، دوره ۱۵، شماره ۱۴۷، صفحات ۲۲-۱۶.
۵۵. یوسف‌زاده، سعید؛ کیاکجوری، داود (۱۳۹۴). «بررسی رابطه مهارت‌های ارتباطی مدیران و سرمایه اجتماعی سازمان». فصل‌نامه مدیریت سرمایه اجتماعی، دوره دوم، شماره اول، صفحات ۹۵-۱۱۶.

56. Bourdieu, P. (1986). "The Forms of capital". *Handbook of Theory and Research for sociology of education*, 241-258.
57. Burt, R. S. (2009). *Structural Holes: the Structure of Social Competition*, Cambridge, MA, Harvard University Press.
58. Coleman, J. S. (1988). "Social capital in the creation of human capital". *Journal of Sociology*, 94(4), 95-120.
59. Coleman, J. S. (1990). *Foundations of social theory*. Cambridge, Belknap Press of Harvard University Press
60. Cooper, H. (1999). *The Influence of Social Support and Social Capital on Health: a Review and Analysis of British Data*. London, Health Education Authority.
61. Danchev, A. (2006). "Social capital and sustainable behavior of the firm". *Industrial Management & Data Systems*, 106(7), 953-965.
62. Greeley, A. (1997). "Coleman revisited: Religious structures as a source of social capital". *The American Behavioral Scientist*, 40(5), 587-594.
63. Hall, A. T.; Blass, F. R.; Ferris, G. R.; Massengale, R. (2004). "Leader reputation and accountability in organizations: Implications for dysfunctional leader behavior". *The Leadership Quarterly*, 15(4), 515-536.
64. Hanifan, L. J. (1920). "Social capital—Its development and use". *The Community Center*, 78-90.
65. Hoffman, J. J.; Hoelscher, M. L.; Sherif, K. (2005). "Social capital, knowledge management, and sustained superior performance". *Journal of Knowledge Management*, 9(3), 93-100.

66. Honold, J.; Wippert, P. M.; Van der Meer, E. (2014). "Urban health resources: Physical and social constitutes of neighborhood social capital". *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 131, 491-496.
67. Leana, C. R.; Pil, F. K. (2006). "Social capital and organizational performance: Evidence from urban public schools". *Organization Science*, 17(3), 353-366.
68. Lesser, E. L.; Storck, J. (2001). "Communities of practice and organizational performance". *IBM Systems Journal*, 40(4), 831-841.
69. Loury, G. C. (1987). "Why should we care about group inequality?". *Social Philosophy and Policy*, 5(1), 249-271.
70. Mellor, J.; Gilliat-Ray, S. (2015). "The early history of migration and settlement of Yemenis in Cardiff, 1939-1970: religion and ethnicity as social capital". *Ethnic and Racial Studies*, 38(1), 176-191.
71. Nahapiet, J.; Ghoshal, S. (1998). "Social capital, intellectual capital, and the organizational advantage". *Academy of Management Review*, 23(2), 242-266.
72. Paxton, P. (1999). "Is social capital declining in the united states? A multiple indicator assessment". *American Journal of Sociology*, 105(1), 88-127.
73. Putnam, R. (1995). "Bowling alone: America's declining social capital". *Journal of Democracy*, 6(1), 65-78.
74. Swinburne, R. (1998). *Providence and the Problem of Evil*. Clarendon press, oxford.
75. Wallis, J.; Killerby, P.; Dollery, B. (2004). "Social economics and social capital". *International Journal of Social Economics*, 31(3), 239-258.